

Терещенко Н.В.,
канд. соц. наук, доц.,
кафедра політології та соціології,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ НЕОКАПІТАЛІЗМУ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Обґрунтовуються: дефініції «менталітет» і «ментальність» у контексті з категорією «соціально-економічна поведінка» з урахуванням історичного та географічного факторів; ментальність сприйняття соціалістичної та капіталістичної системи; необхідність дозованості задоволення потреб; формування відповідальності перед суспільством, державою за соціальні наслідки власної економічної діяльності та поведінки на протизвагу постійних вимог прав; ставлення до грошей, їх роль у житті людей та в умовах ринку; пропозиція редакції назви II розділу Конституції України.

Обосновываются: дефиниции «менталитет» и «ментальность» в контексте с категорией «социально-экономическое поведение» с учетом исторического и географического факторов; ментальность восприятия социалистической и капиталистической системы; необходимость дозированной удовлетворения потребностей; формирование ответственности перед обществом, государством за социальные последствия собственной экономической деятельности и поведения в противовес постоянных требований прав; отношение к деньгам, их роль в жизни людей и в условиях рынка; предложение редакции названия II раздела Конституции Украины.

Grounded: definitions «mentality» and «mentality» in a context with a category «socially is economic behavior» taking into account historical and geographical factors; mentality of perception of the socialistic and capitalist system; necessity of dosed of satisfaction of necessities; forming of responsibility before society, by the state for the social consequences of own economic activity and behavior in the counterbalance of permanent requirements of rights; attitude toward money, their role in life of people and in the conditions of market; suggestion of release of the name II of division of Constitution of Ukraine.

Ключові слова. Менталітет, ментальність, економічна поведінка, соціально-економічна поведінка, права, обов'язки.

Ключевые слова. Менталитет, ментальность, экономическое поведение, социально-экономическое поведение, права, обязанности.

Keywords. Mentality, economic conduct, socio-economic conduct, rights, duties.

Вступ. Сучасний ринок — складна система політичних, соціально-економічних відносин, що виникають між його учасниками та є формою, наслідком компромісу поведінкових інтересів різних суб'єктів. Сучасна ринкова модель суспільного устрою виникає як проактивна реакція на відповідний зовнішній вплив різних факторів. Основою економічного життя людини є споконвічна потреба вибору — товару, технології, сировини, ресурсів, інформації; інновацій, способів їх використання та поєднання. Дослідження економічної поведінки людини як провідного компонента економічної системи проводяться через призму раціональних економічних категорій, таких як «потреба», «дохід», «ціна», «корисність», «якість» тощо. Проте економічна поведінка визначається насамперед суспільною свідомістю, що формується під впливом традицій, релігії, соціокультурних та етнічних особливостей. З-поміж величезної кількості компонентів поведінкового впливу важливу роль у житті людини та окремої

нації відіграє її менталітет. Масове культивування українцям системи «колективних цінностей», їхній пріоритет над індивідуальними інтересами та потребами людини, зрівняльні принципи розподілу спричинили певні ментальні деформації, які відобразилися і на економічній поведінці. Сутність проблеми дослідження визначається взаємоузгодженістю ідеології ринку та соціально-економічної поведінки українців в умовах розвитку неокapіталізму початку ХХІ ст., які доцільно аналізувати з урахуванням ментальних особливостей нації; розглядати їх з позиції відносин «держава — громадянин».

Аналіз останніх джерел та публікацій. Методологічні, світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті у працях М. С. Грушевського; Г. С. Сковороди, М. Т. Юрія тощо. Дослідженням проблем ментальності у соціально-психологічному вимірі займалися відомі російські науковці: Ю. М. Афанасьєв, Ю. Л. Безсмертний, Ю. В. Бромлей, Л. М. Гумильов, А. Я. Гуревич та ін. Проблеми мотивів економічної поведінки людини перебували у науковому фокусі різних економічних і соціологічних шкіл минулого і сучасності. Синтетична конструкція «ментальність і соціально-економічна поведінка» потребує наукового обґрунтування та осмислення.

Мета дослідження: вивчити вплив ментальної домінанти на систему мотивів соціально-економічної поведінки українців — суб'єктів ринку.

Постановка завдання. Визначити основні складові впливу менталітету української нації на формування соціально-економічної поведінки в умовах необхідності сприйняття реалій неокapіталізму ХХІ ст.

Результати дослідження. Менталітет (від фр. *mentalite* –світосприйняття, що притаманні індивіду чи групі; світоглядна матриця та норма сприйняття світу [3]. Це духовний феномен, що характеризує національну культуру [7, с. 53] та суспільну свідомість [1, с. 59]. В менталітеті знаходять відбиток доля народу та його державність [9, с. 207]. Менталітет — категорія соціальна [1, с. 59]. Типологізація менталітету: індивідуальна, групова, національна, цивілізаційна [9, с. 276]. Змістовне розмаїття людської природи відображає саме ментальність народу, нації. Тому не доцільно використовувати як синоніми поняття «менталітет» і «ментальність», оскільки, ментальність — структурний компонент менталітету [9, с. 276]. Менталітет — своєрідний стан і спрямованість індивідуальної та групової свідомості, набір уже складених на підсвідомому рівні, норм, принципів, архетипів, життєвих орієнтацій, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь. У науковій літературі змістовним аналогом використовуються такі категорії, як «світогляд», «національний характер», «етнічна самосвідомість» тощо.

Ментальність (від лат. *mens* — спосіб мислення) — полісемантичне поняття для визначення рівнів мислення. Своєрідний корелят ідеології, спосіб масово-індивідуального історичного мислення, форма «колективного НЕусвідомленого», характеристика свідомості соціуму [10, с. 233—234]. (Сутність поняття «соціум» обов'язково включає наявність культури в усіх її виявах) [10, с. 336]. Категорія «ментальність» має не лише соціально-психологічну, а й соціально-економічну складову. Тому науковий інтерес до проблеми ментальності посилюється, оскільки це — детермінанта соціально-економічної поведінки індивіда.

Категорія «економічна поведінка» (подана у вигляді інтелект-карти на рис. 1) предметно належить до наукових інтересів економічних наук, починаючи від теоретичної економіки і закінчуючи різними прикладними її складовими (економіка промисловості, економіка транспорту, економіка сільського господарства тощо). Проте дана наукова дефініція розглядається і соціологами, оскільки потребують наукового аналізу її соціальні наслідки. В межах класичного підходу економічна поведінка розглядається як раціонально мотивована, індивідуалізована, зорієнтована на бажання максимізувати корисність. Потреби складають основу поведінки як головний мотиватор.

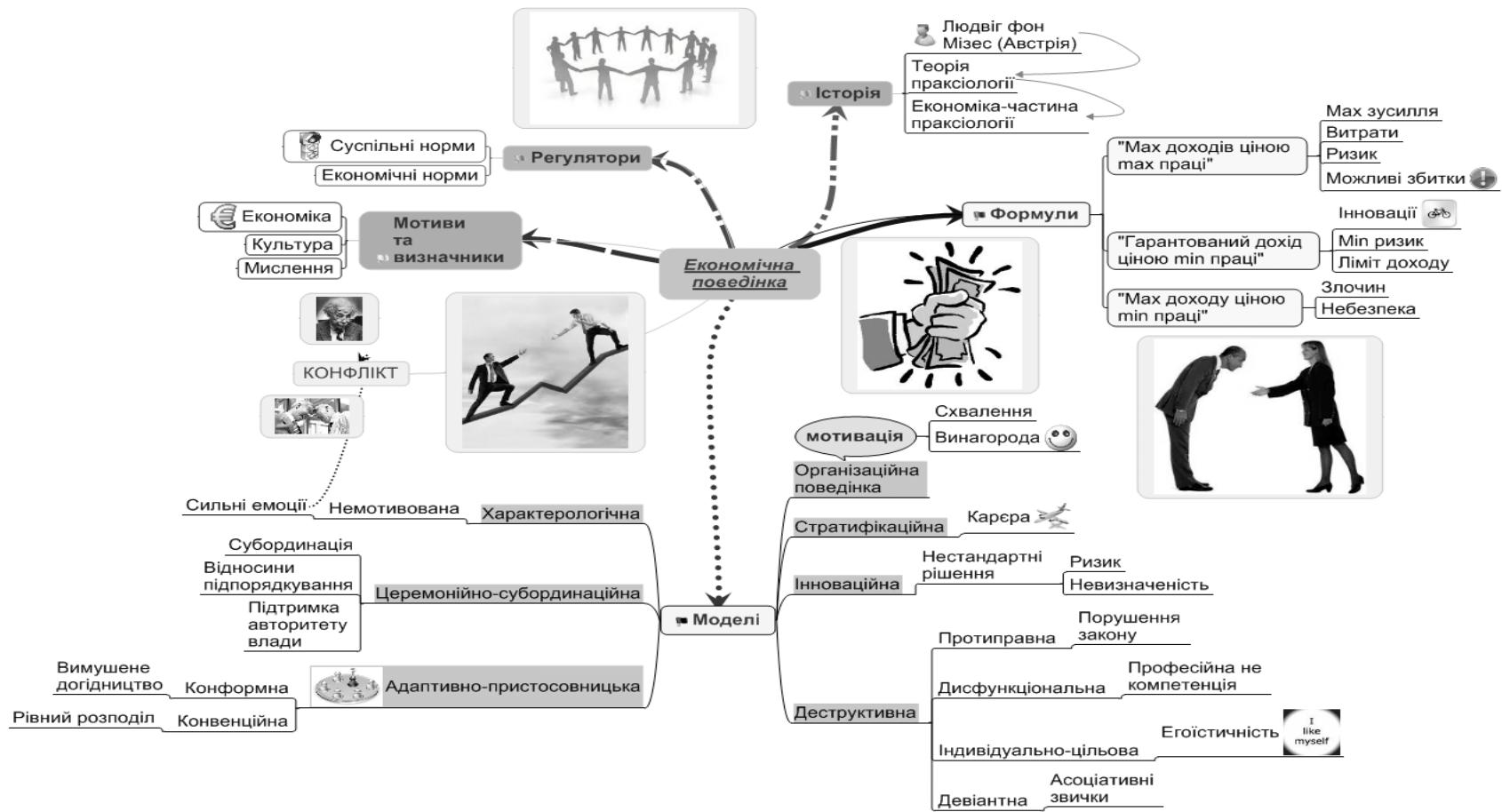


Рис. 1. Інтелект-карта «Економічна поведінка»

Історичний чинник формування соціально-економічної складової ментальності українського народу є впливовим, складним і неоднозначним з-поміж усіх, що сформували її сучасну природу та специфіку. Саме історичний вплив на економічну ментальність української нації набуває неоднорідного забарвлення, оскільки окремі частини сучасної її території у різні історичні епохи належали до складу різних державних утворень (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике Литовське князівство, Польське королівство, Московське царство, Козацька держава, Річ Посполита, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, УНР, ЗУНР, СРСР тощо). Все це не могло не залишити історичний слід в економічній ментальності та поведінкових мотивах українського народу.

Тривале домінування соціально привабливої, проте утопічної комуністичної ідеології «рівності, справедливості та братерства», боротьби з «експлуаторами» сформували систему ментальноповедінкового заперечення інституту приватної власності, без якого капіталістична економіка неможлива. На відміну від ідеологічних установок і суспільних поглядів, що швидко змінюються, ментальність має більш стійкий характер, оскільки відображає звичаї, характер та форми поведінки.

Сучасна українська нація сформувалася у результаті складних і тривалих історико-демографічних процесів з різних складових протоукраїнської нації, кожна з яких мала свої особливості. Історичні події, які відбувалися в українській історії безпосередньо, вплинули на ментальну пам'ять та культуру народу. Є чимало історичних подій, які мали діаметрально протилежні вектори впливу на процеси формування про- або ж контрkapіталістичних ознак ментальності. Прикладом можуть слугувати періоди Козаччини та кріпосного права в Україні. Перший випадок — приклад того, як історичні обставини сприяли формуванню саме проkapіталістичного духу. Козацька епоха спричинила унікальний синтез колективного та індивідуального; свободи волі, вибору з відчуттям дисципліни та відповідальності; духу конкурентності та співпраці; обцинних інтересів та інституту приватної власності на землю [5]. Кріпосне право натомість пригнічувало все, що могло сформувати дух капіталізму та підприємництва в майбутньому, культивуючи покору, терпіння та здатність бути підконтрольним. Кріпосне право як джерело пригнічення економічних свобод і розвитку протоkapіталістичної ментальності у різних частинах України через її територіальну роздробленість було скасовано не одночасно. Щодо географічного фактора: території, на яких проживав український народ, знаходилися на перехресті різних економік, релігій, культур, традицій, інтересів і торгових шляхів, що сприяло толерантності як національної риси, без яких немислимий сьогодні глобалізований і полікультурний бізнес [4].

Соціалістична система суспільного устрою впливала на ціннісні орієнтації особистості через забезпечення основних життєвих гарантій та задоволення потреб. Праця розглядалася як обов'язок людини в обмін на соціальні гарантії. Важливим було виховання в людині почуття обов'язку перед суспільством за надані гарантії [12, с. 145].

Капіталістична система сприяла бажанню збільшити споживання через спонукання. Життя людини сприймалося розподіленим на дві частини: роботу та дозвілля. Останнє було безперечно першочерговим. Робота — тільки як плата за дозвілля.

Індивіду пропонувалося все більше різноманітних задоволень, які він отримував в обмін на свою працю. Розміри оплати де-факто були в прямій залежності від суми пропозицій за дозвілля. Якість останнього не могла бути пов'язаною з якістю праці. Цей зв'язок абстрактний і не сприймався людьми як реальність: я більше виробляю і працюю для того, щоб мати можливість одержати більше різних благ — головна моральна цінність, що є основою для самомотивації в капіталіс-

тичній системі. Тут якість праці визначається сукупністю вимог, які роботодавець висуває найманим робітникам, їх виконання стимулюється різними видами санкцій (звільнення з роботи, зменшення оплати праці тощо) і досить дієвими системами заохочення. Самомотивація підприємця спрямована в основному на збільшення прибутків [12, с. 145—146].

Капіталістична економіка виявилася більш оптимальною, хоча й не ідеальною формою розв'язання мегаекономічної проблеми невідповідності між сукупними суспільними потребами і виробничою можливістю їх задоволення. З-поміж усіх апробованих людством моделей ведення господарської діяльності саме ринковий її різновид забезпечував найефективніший спосіб розвитку економіки [12, с. 146].

З 90-х років ХХ ст. Україна впроваджує ринкову модель господарювання. Проте цей шлях складний і неоднозначний. Загальний вектор перших економічних реформ в Україні містив швидше геополітичну, ніж власне економічну складову. Рух до ринку мотивувався незадовільним економічним становищем, яке стало наслідком неефективності статичної моделі устрою суспільства та природним бажанням жити краще і мати вищий рівень добробуту. Концепція продуманих економічних реформ фактично була підмінена вмотивованим бажанням «наздогнати» західну економічну цивілізацію. Домінувала психологія погано осмисленого наслідування західної моделі демократичного управління та ринкового господарства.

Світовий досвід економічних і політичних реформ свідчить, що проблема взаємозв'язку ментального та економічного є актуальною не лише для України чи країн пострадянського простору, але й для інших країн світу. Зокрема, ментальність східних німців (НДР) у 50-ті роки ХХ ст. за часів існування в умовах соціалізму певним чином деформувалася: як наслідок, частина німецького народу, який славиться своєю працьовитістю, виявилася психологічно не готовою сприйняти капіталістичний спосіб життя Західної Німеччини — «напружена праця за високу платню».

Динамічні політичні та соціально-економічні реформи недостатньо враховують специфіку національного менталітету українського народу, його соціальну свідомість, соціокультурні поведінкові норми та традиції, особливості системи життєвих цінностей і пріоритетів. Для економічного процвітання доцільно запозичити в соціалістичній системі принцип виховання морального обов'язку та обмеженості бажань при споживанні життєвих благ в обмін на соціальні гарантії (наприклад, у Японії — це система пожиттєвого найму на роботу).

В умовах розвитку неокапіталізму на початку ХХІ ст. доцільно зосередити увагу науковців і всіх зацікавлених на соціально-економічній поведінці — системі взаємопов'язаних дій і вчинків, що віддзеркалює власне ставлення працівника до умов, змісту і результатів економічної діяльності та здійснюється соціальними суб'єктами задля задоволення своїх потреб. У структурі соціально-економічної поведінки працездатного населення переважає прагнення поліпшити власне матеріальне становище, тобто прагматична мотивація, за якої людина зосереджує увагу на максимізації особистої користі від власної діяльності [11, с. 120]. Проте задоволення потреб має бути розумно дозованим. Обов'язково необхідно дати людям можливість отримувати задоволення в процесі виконання роботи, пишати своєю роботою, всебічно сприяти самоудосконаленню в процесі праці, плекати почуття відповідальності громадян за наслідки власної економічної поведінки та трудової діяльності.

Потребується спрямування вагомості усвідомлення суспільством своїх беззаперечних обов'язків перед державою (стереотип мислення українців спрямований переважно в сторону потреби та вимоги надання прав(-а)). Проте, аніж постійно

заявляти про права, потребувати їх і пред'являти претензії до держави з приводу недоотримання прав, доцільно перш за все почати потребувати від себе (починаючи з дотримання елементарних правил поведінки, відповідальності за наслідки власної економічної діяльності, коректності стосунків, культури мови, моралі, етики тощо). Саме ці чинники і складають каркас ментальності нації та економічної культури, складовою якої є соціально-економічна поведінка. Моральні цінності визначають напрям самомотивації в тому числі й економічної, а також добровільні обмеження поведінки там, де є небезпека нанесення шкоди суспільству.

Сьогодення свідчить про недостатній рівень суспільної моралі та культури українців і потребується нагальне її становлення. У цьому контексті доцільно звернути увагу на таку деталь: другий розділ Конституції України має назву: «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» [5, с. 9] — саме права громадян обґрунтовані першочергово!; далі — свободи і тільки в останній складовій розділа у трьох статтях з 68-ми поданих обґрунтовуються обов'язки українців [5, с. 26]! На думку автора статті, Конституція України має першочергово об'ємно детально висвітлювати обов'язки громадян, починаючи з редакції назви II розділа основного державного закону, що визначає поведінку громадян, який доцільно назвати «Обов'язки, свободи, права людини і громадянина», оскільки мають бути змінені акценти суспільного мислення, а значить і ментальності української нації. Сьогодні в цьому є нагальна суспільна потреба.

В умовах розвитку неокapіталізму пріоритетна надмірна грошова фетишизація стосунків між людьми. Проблема неоднозначна за своєю суттю. Розвиток капіталістичної ментальності однозначно потребує зростання ролі та ваги грошей в економічному житті людини. Гроші «проникають» у раніше морально та історично «табуйовані» сфери людських стосунків, вступають у конфлікт з морально-етичними, правовими та релігійними поведінковими нормами українського суспільства та стають предметом всезагального суспільного поклоніння. Дослідження, проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 р., виявило, що на запитання «Що потрібно для щастя в першу чергу?» 9,7 % респондентів з 2014 опитаних відповіли, що гроші. При цьому «любов», «свобода і незалежність», «чиста совість» та «цікава робота» значно поступилися грошам, здобувши лише 6,1 %, 5,2, 5,1 і 3,9 % відповідно. В опитуванні брали участь респонденти віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками [6]. В ментальній свідомості народу, а отже, і в його економічних поведінкових нормах відбулися структурні зрушення, проте їх можна назвати в цьому випадку лише квазікапіталістичними.

Висновки. Нині в економічній поведінці українців помітніше виявляють себе капіталістично зорієнтовані риси ментальності: раціоналізм у поведінці, індивідуалізм, самостійність, готовність до ризику, прагнення заробляти і робити інвестиції, бажання жити краще, здоровий кар'єризм тощо. Здатність до ведення підприємницької діяльності в українському народі поступово відроджується. Тільки такі зміни дозволять вибудувати та впорядкувати систему цінностей новітньої, ефективної української економіки. Проте вони відбуваються недостатньо динамічно, але в цьому очевидно і полягає інерційна специфіка ментальності українського народу.

Перспективи подальших досліджень. Актуальним методологічним завданням є виокремлення моделей соціально-економічної поведінки, за якими можна проаналізувати логіку переходу від економічно орієнтованої до соціально-орієнтованої економічної поведінки [11, с. 120].

Література

1. Баглиева А. Менталитет как объект системного исследования / А. Баглиева // Человек и труд. — 2009. — № 3. — С. 58—60.
2. Баглиева А. Ментальность как базовая константа национального сознания / А. Баглиева // Человек и труд. — 2009. — № 9. — С. 53—55.
3. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норит, 2004. — 1456 с.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Знання, 1991. — 240 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 1991. — 12 кн. — Т. 1: До початку XI в. — 736 с.
6. Дослідження рівня довіри громадян України до демократичних інституцій, органів влади / Національний інститут стратегічних досліджень // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.niss.gov.ua.
7. Лопушинський І. Формування національного менталітету — нагальне завдання сучасної української держави // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2006. — № 3. — С. 207—213.
8. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 сепня 1996 р. — Преса України, 1997. — 80 с.
9. Пухкал О. Духовний вимір української ментальності // Вісник Національної академії державного управління при Президенті України. — 2008. — № 4. — С. 370—378.
10. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Загальна редакція і укладання В. П. Андрущенко, М. І. Горлач. — Київ-Харків: ВМП «Рубикон», 1997. — 400 с.
11. Соціологічна енциклопедія / Укл. В. Г. Городяненко. — К.: Академвидав, 2008. — 456 с. (Серія «Енциклопедія ерудита»)
12. Терещенко Н. В. Особливості формування мотивації трудової діяльності робітників підприємств в умовах трансформації економічних відносин в Україні // Дис. на здобуття наук. ступ. канд. соціол. н. — 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. — 201 с.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2013 р.

УДК 331.1

Гаман Г.В.,

канд. екон. наук, доц.

кафедра управління персоналом та економіки праці,
ДВНЗ «Київський національний економічний Університет
імені Вадима Гетьмана»

ПОДОЛАННЯ БІДНОСТІ — КЛЮЧОВА ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ

У статті розкрито проблему бідності населення як найбільшу перепону розвитку людського капіталу, наводить основні її причини і фактори впливу, особливості вітчизняного ринку та світові дослідження, а також зазначає можливі шляхи її викорення.

Статья раскрывает проблему бедности населения как наибольшее препятствие развития человеческого капитала, приводит основные ее причины и факторы влияния, особенности отечественного рынка и мировые исследования, а также указывает возможные пути ее решения.

The article deals with the problem of poverty as the greatest barrier of human capital development, cites its main causes and impacts, especially domestic market and international research and notes the possible solutions.

Ключові слова. Бідність населення, людський капітал, концепції дослідження бідності, програми подолання бідності, державні стратегії подолання бідності.

Ключевые слова. Бедность населения, человеческий капитал, концепции исследования бедности, программы преодоления бедности, государственные стратегии преодоления бедности.

Key words. Poverty population, human capital, research the concept of poverty, poverty alleviation programs, government poverty reduction strategy.